

Памяць пра легенды

Пазасланяныя крыжам

Духоўнае жыццё нашых продкаў з IX ці XI стагоддзяў уявіць непараўнальна цяжэй, чым тагачасныя падзеі. Пры ўсім недахопе звестак пра змяшэнне і сувязі плямёнаў, з якіх стварыўся беларускі народ, пра адміністрацыйнае дзяле нне старажытнай Беларусі, знешнія і ўнутраныя войны, што яна вяла, пра рамёствы, адносіны князёў з дружынай і з гараджанамі, будаўніцтва га- радоў, гандлёвыя шляхі, грашовую сістэму і да таго падобнае — усё ж магчыма скласці калі і не зусім выразны, дык дастаткова зразумелы малюнак мінулага жыцця. Пра духоўны ж бок быцця нашых прашчураў, пра іх све таўспрыманне і светапогляды мы ведаем мала, так што ўзнавіць гэта ўдаецца вельмі прыблізна. Наогул сістэма мыслення нашых продкаў застаецца для нас за сям'ю пячаткамі не столькі ў сілу недахопу звестак, колькі ў сілу гістарычнай немагчымасці прасякнуць да той далёкай ад нас сістэмай каштоўнасцей, зажыць тым зламаным, зніклым адчуваннем свету і быцця ў ім.

Для далёкага нашага продка маланка дакладна азначала, што злуецца Пярун; набрынялі коцікі на вярбе — багіня вясны і ўрадлівасці ўзялася за справу; чалавек згубіўся ў лесе — лесавік яго заблытаў і да т. п. Наогул, чаго ні краналіся позірк, пачуццё, думка, усё нейкім чынам тлумачылася, сімвалы мелі рэальны змест. Камяні пад сахой пасеяў чорт, У хаце гаспадарыць дамавік, зоркі азначалі душы людскія. Вакол чалавека дзеннічалі сілы, з якімі можна было жыць у згодзе, але якіх належала слухаць, дзеля іх дабыні трымацца мноства табу, абавязкова выконваць абрадавыя дзеянні каб вартая згода з надворкавым све там не разбуралася.

Тут размова пойдзе аб светаўспрыманні дахрысціянскіх часоў, так званага язычніцтва на беларускіх землях. Язычніцкія ўяўленні нашага рэгіёна некаторымі частковасцямі адрозніваліся ад агульнаславянскіх. Язычніцтва ўсходніх славян адлюстроўвала тое агульнае, што было ўласціва ўсім плямёнам, якія пэўны час складалі Кіеўскую Русь,— палянам, крывічам,

славенам, палачанам, драўля- нам, дрыгавічам, радзімічам, вяцічам, севяранам, дулебам і г. д. Але адначасна ва ўсходне славянскім язычніцтве адбіліся і замацаваліся адрозненні племянных поглядаў. Шматлікія этнічныя кантакты, якія мелі названыя плямёны, міжвольна прыводзілі і да непадабенства ў шанаванні багоў, у абраднасці, у белай і чорнай магіі. Таму магчыма казаць асобна пра язычніцтва на беларускіх землях, язычніцтва старажытных беларусаў.

З усталяваннем хрысціянства разумовы, духоўны, рэлігійны стан грамадства спазнаў істотныя змены. Іх цяжка лічыць карэннымі, кардынальнымі, але гістарычнай вежай у развіцці нашай культуры яны ўсё ж сталі. Хрысціянства і язычніцтва былі вельмі непрыязныя адзін аднаму, як наогул ваожыя рэлігійныя сістэмы, калі адны багі і міфы павінны саступіць месца другім. Нешта пры гэтым грамадства набывае, нейкія каштоўнасці страчвае.

У адрозненне ад Рымскай імперыі, дзе хрысціянства разгортвалася і перамагала знутры, на старажытную Русь яно прыйшло ў гатовым выглядзе, з адшліфаванымі за дзевяць стагоддзяў формуламі, са Старым і Новым заветам, з літаратурай айцоў царквы, культурамі Хрыста, Маці Боскай, святых, нарэшце, з чужой мовай. З чужой, хоць і не ў той меры, як была чужая, напрыклад, лацінская мова каталіцкай царквы чэхам ці палякам, аднак і не блізкай, бо стараславянская мова праваслаўнай царквы, якую неслі на Русь першыя місіянеры, для народа ўжо была забытая. Пры ўсёй складанасці станаўлення ранняга хрысціянства ў Рымскай імперыі яно тым не менш развівалася ў напрамку ад народа да вярхоў, эліты, урада; у славянскім грамадстве хрысціянская вера ўкаранялася зверху — ад эліты да народа. І гэтая супрацьлегласць рэлігійных спадзяванняў аказалася істотнай.

Хрысціянства Усходняй Рымскай імперыі (таксама і Заходняй) да свайго зацвярджэння ў ролі дзяржаўнай рэлігіі доўга змагалася з язычніцтвам, перамагло яго і замацавала сваю нялёгкую перамогу сярод іншага і тым, што занесла ўсіх язычніцкіх багоў у чартоўскія спісы. Язычніцкае для хрысціянства было сінонімам варварскага, неадукаванага, любага д'яблам. З гэтай прычыны, як толькі князь Уладзімір прыняў ад Візантыі «грэчаскую веру», неадкладна праваслаўныя місіянеры, звязаныя з вайсковымі атрадамі, пачалі крыжовы наступ на язычніцтва ўсіх зямель Кіеўскай Русі. Услед Кіеву гвалтам хрысцілі жыхарства двух другіх важных цэнтраў — Полацка і Ноўгарада. А праз нейкі тэрмін — зусім немалы — «вера грэчаская» стала «верай рускай». Але што значыць — стала? Не сама ж па сабе, не чараўніцтвам, не цудам, а пры дапамозе перніка і бізуна. Такая ломка свядомасці, якая патрабуе адмовы ад вераванняў бацькоў і дзядоў, гэта значыць ад іх духоўных скарбаў, і не проста адмовы, а зруйнавання іх, вынішчэння, сама адбывацца не можа. Замена ранейшых міфаў новымі суправаджалася знішчэннем носьбітаў старых ведаў і традыцый, забойствам абаронцаў дзедаўскіх вераванняў, гатовых адстойваць свае перакананні зброяй. Гэтае варварства набыло форму дзяржаўнай палітыкі, стала адной з паліцэйскіх функцый вялікакняжацкай улады. Забаранялася старая і ўводзілася новая абраднасць; падлягалі забыццю імёны старых багоў; месцы язычніцкіх маленняў разбураліся і г. д. І гэта рабілася не аднойчы, а на

працягу стагоддзяў. Так доўга — бо хутка «апрацаваць» людскія мазгі не было сродкаў. Але ўсё ж пакрысе апра цавалі.

Тут і крыецца галоўная прычына таго, чаму беларускае язычніцтва цяжка паддаецца рэканструкцыі, а язычніцкія ўяўленні рускіх, украінцаў, палякаў, чэхаў захаваліся яшчэ горш.

На той час, калі з'явіўся навуковы інтарэс да пантэона язычніцкіх багоў, з іх ранейшага мноства больш-менш захаваліся ў народнай памяці бадай што толькі Пярун. Імёны і прызначэнне іншых былі амаль забытыя, і галоўнымі крыніцамі ведаў пра іх сталі летапісныя паведамленні, абрадавая паэзія, казкі і асобныя легенды. Найбольш поўна язычніцкія паданні, абраднасць, прымхі захаваліся ў тым асяроддзі і ў той сферы, кантраляваць якую хрысціянству было цяжка: гэта сялянская сям'я і лад сялянскага жыцця. Сялянства як самая аддаленая ад цэркваў, засяроджаная на гаспадарчых работах частка жыхарства шмат чаго зберагло з язычніцкага светапогляду.

І ў язычніцтве і ў хрысціянстве светам кіруе найвышэйшая сіла, яна знаходзіцца недзе на небе. Апроч яе існуе мноства сіл меншага рангу, якія ведаюць агнём, маланкай, дажджом, ураджаем і г. д.

У абедзвюх рэлігіях ёсць духі добра і зла. Акрамя рэальнага све ту існуе яшчэ незямны, дзе жывуць душы. Сілы добра і зла можна схіліць да сябе просьбай, малітвай, заклінаннем, асабліва ж праз ахвяры, запрашэнне на трапезу. Лічылася, што і ў язычніцтве і ў хрысціянстве бажаство памірае і адраджаецца.

Так наканавалі лёс, каб прыняцце хрысціянства ў 988 годзе здзейсніў князь, які крыху раней уславіў сябе спробай адрадзіць моц язычніцтва, зрабіць яго дзяржаўнай рэлігіяй, іерархічна паправіць, паставіўшы вярхоўным богам Пярुна. Князем гэтым быў Уладзімір Святаслівіч, названы царквой у наступных пакаленнях Святым. У 981 ці 983 годзе па яго загаду недалёка ад княжага палаца ў Кіеве ўзнеслі на капішчы язычніцкіх багоў. Лаўрэнцьеўскі летапіс пералічвае іх у наступным парадку: Пярун, Хорс, Дажбог, Стрыбог, Сымаргл, Мокаш. У Гусцінаўскім летапісе спіс старадаўніх ідалаў шырэйшы, да названых прылічваюцца яшчэ Лада, Купала, Каляда, Пераплут.

Даследаванне другіх дакументаў старажытнасці, розных павучанняў царквы супраць язычніцкіх перажыткаў, вераванняў і абрадаў дазволіла выявіць і іншыя бажаствы.

У цэлым язычніцкая сістэма багоў выглядае так. Найвышэйшыя: Дзіў, Род, Сварог, Стрыбог, Святавіт. Гэты шэраг імёнаў азначае развіццё вобраза Бога ад агульнага ўсім індаеўрапейскім народам вытоку да розніцы славянскіх племянных ўяўленняў пра яго. Далей ідуць народжаныя старэйшым бажаствам: Дажбог, Каляда, Ярыла, Сура, Велес — гэта ўсё Сонца пад рознымі назвамі; Пярун — бог грому і маланкі; Купала — бог да- статку і ўраджаю; Вярба — багіня вясны, абуджэння прыроды; Тур — бажаство дзікіх звяроў (па назве самага дужага з іх); Лада — багіня кахання; Цёця (у беларусаў) — багіня

асенняга ўраджаю; Парадзіха — жаночы пачатак жыцця; Жыжаль бог агню; Пераплут — бог весялосці; магчыма, што існаваў бог вайны і магіі зброі Кава (адсюль — каваць, каваль). Яшчэ адным богам вайны, богам бязлітаснага знішчэння ворагаў, мог быць Кара (адсюль — карнікі). У глыбокай старажытнасці існавалі атрады найбольш лютых ваяроў, якія называліся «кара». Сваім татэмам яны лічылі ваўка.

Бліжэй да рэальнага жыцця чалавека дзейнічалі яшчэ духі добра і зла: Жыцень — жытны дух; Аўсень — дух авечак (лічаць, што так называлі і каляднага казла), а таксама дамавікі, лесавікі, вадзянікі, русалкі, ваўкалакі і іншыя істоты, пра якія будзе прыгадана ніжэй. Далей ішлі бажаствы смерці і замагільнага існавання: Баба-Яга — багіня смерці; Зніч — у беларусаў бог пахавальнага агню; Велямос (Велес) — магчыма, выконваў функцыю бога замагільнага свету. Ве рагодна, што замагільнае бажаство звалася раней Пекла; слова потым набыло шматзначнасць, і трактоўка пекла як месца для грэшнікаў — відавочнае хрысціянскае тлумачэнне язычніцкай асновы. Душы ўяўляліся маленькімі копіямі людзей і называліся дзядамі ці людкамі.

Галоўным бажаством усходніх славян пад час хрышчэння лічыўся Пярун. Па беларускіх уяўленнях ён выглядаў сівавалосым волатам, які трымае ў адной руцэ лук (вясёлку), у другой — стрэлы (маланкі). Пярун пануе над зямлёй, тут усё падпарадкавана яго неабмежаванай сіле; той, каго ён пазначае для пакарання, не можа схавацца ад Пяруна, забівае ж ён імгненна і страшна. Ды і як было не баяцца той магутнасці, якая рас колвала неба, раздзірала яго плоць вогненным разрывам, грукат разбурэння разносіўся над зямлёй на дзесяткі вёрст. Пярун страшыліся і стараліся яго ўлагодзіць, зберагчыся ад ягонай смяротнай кары. Для гэтага выпрацаваўся спецыяльны сімвал — грамавы знак — круг з абзначэннем шасці радыусаў. У беларускіх вёсках яго ставілі на дзвярных шалё ўках для захавання хаты ад удару маланкі. Пяруну прыносіліся крываваыя ахвяры. Ахвярнай жывёлай лічыўся бык, які сімвалізаваў жыццёвую магутнасць.

У аснове такіх адносін да бугая ляжала халдзейскае паданне аб стварэнні свету з крыві гэтай жывёлы.

Кроў датычнага нябесных багоў быка мела, паводле старажытных вераван-няў, ачышчальную сілу, ёю абмываліся. У Рыме існаваў абрад, які называўся таўраболіі — крываваая баня, калі чалавек станавіўся пад памост, на якім адбывалася пагібель быка, і акрапляўся з галавы да ног ахвярнай крывёй. Менавіта на тым месцы была пабудавана пазней Ватыканская базіліка.

Валодаючы забойнымі стрэламі, Пярун ваяваў з іншымі багамі; у прыватнасці, згодна з беларускім павер'ем, ён імкнуўся знішчыць Жыжаль — падземнага бога агню, што высушвае зямлю, падпальвае лясы і балоты. Пярун быў страшным богам і меў вялікую ўладу. Але час яго дзеяння вызначаўся мяжой — з першых да апошніх навалыніц (з мая да сярэдзіны жніўня), а потым ён засынаў да наступнай вясны. Пярун меў сваё свята, якое адзначалася 20 ліпеня. (Пазней на язычніцкае свята хрысціянства наклала сваё — Іллі-прарока,

на якога і перайшлі многія рысы язычніцкага папярэдніка.) Звяртанне да Пяруна было абумоўлена тым, што пад канец ліпеня пачыналася жніво — патрабаваліся пагодлівыя дні, залевы ж нішчылі ўраджай, і сялянам хацелася ўлагодзіць валадара, каб не насылаў непагадзь. Адсюль узнікла і адпаведная абраднасць з ахвяраваннем.

Пярун — не хлебны бог; хлеб, статак — не яго клопат, Гэта грозны, караючы бог агню і мяча. На язычніцкім Алімпе, які стварыў князь Уладзімір, Пярун, безумоўна, вяршэнстваваў, бо адзіны быў упрыгожаны золатам і срэбрам (срэбраная галава, залатыя вусы). Уладзімір вылучыў яго як княжацкага бога — заступніка дружыны, ваенных поспехаў. Раней Пяруна галоўным бажанствам не лічылі, яму нават не ставілі ідалаў. Культ Пяруна — справа князя Уладзіміра і яго дзядзькі Даб-рыні, які прывёў да пакланення Пяруну гарады Ноўгарад і Уладзімір. Прывёў, зразумела, сілай. Усе вядомыя ідалы, у тым ліку і знакаміты Збручскі,— прысвечаны богу Роду.

Вылучэнне Пяруна на вяршыню Алімпа тлумачыцца тагачаснай палітыкай Кіева, накіраванай на пашырэнне кіеўскіх зямель, на тэрытарыяльныя прырашчэнні, на падначаленне суседніх плямёнаў. У выніку крываваых войнаў былі далучаны, на нядоўгі, праўда, час, дрыгавічы і палачане; здзейснены паходы на вяцічаў, наўгародцаў, літву і яцвягаў. Уладзімір стварыў імперыю, але, паводле слоў К. Маркса, для «імпе рыі Рурыкавічаў былі характэрнымі васальная залежнасць без ленаў і лены, якія складаліся выключна з даніны», «прымітыўная арганізацыя заваёў», «хуткі працэс росту ва ўсіх напрамках, уласцівы і іншым варварскім (гатычным) народам Еўропы». Такой ваяўнічасці Пярун адпавядаў, але ён і другія «ідалы акаянныя», як потым ганьбілі іх хрысціянскія пісьменнікі, мала пакрасаваліся на галоўным кіеўскім капішчы. Паміж рэформай язычніцтва і хрышчэннем прайшло не болей чым пяць-сем гадоў.

Прыняўшы хрышчэнне, Уладзімір пачаў хрысціць кіеўскі народ. І першым крокам знішчыў ідалаў. Дажбога, Стрыбога, Сымаргла, Мокаша выкінулі з капішча, пасеклі сякерамі і спалілі, а Пяруна прывязалі да каня і пацягнулі поцягам да Дняпра. Для большай знявагі побач ішлі дванаццаць чалавек (па ліку апосталаў) і білі зрынутага бога дубінамі. І нічога не здарылася. Гром не грывнуў, маланка не бліснула, Уладзімір насуперак чаканню вешчуноў застаўся жывы і жыў яшчэ амаль тры дзесяткі гадоў. Аднак каб народ памоўчваў, князь перад хрышчэннем Кіева абвясціў: хто не прыйдзе да Дняпра, той вораг яму, Уладзіміру. Варагаваць з князем асмелілася няшмат, а астатнія прыйшлі раніцай на бераг ракі (Дняпра ці Пачайны) і па знаку мітрапаліта Міхаіла, што прыбыў з Уладзімірам, пад пагрозай бізуноў увайшлі ў ваду па шыю.

У Кіеве хрысціць народ было не вельмі цяжка. Горад здаўна знаходзіўся ў цесных сувязях з Канстанцінопалем і ўжо меў вопыт хрысціянства. Затое вялася барацьба з язычніцтвам у другіх гарадах і землях. Яна расцягнулася на стагоддзі. Ваенная перамога хрысціянства стварыла прэцэдэнт фізічнага знішчэння прадстаўнікоў папярэдняй, нежаданай ужо культуры, паўтарэнне якога стала паступова ўспрымацца як адзіна надзейны сродак для духоўных

перамен, як справа неабходная, мудрая і лепшая па выніках. На жаль, страта Полацкага і другіх беларускіх летапісаў пазбавілі нас звестак аб канкрэтных праявах язычніцкага адпору хрысціянству, але ёсць шматлікія ўскосныя сведчанні, аналогіі з падзеямі на суседніх землях. Растоўскія біскупы Фёдар і Іларыён пад пагрозамі язычнікаў мусілі ўцякаць, біскуп Ляонцій быў забіты. Вешчуны хадзілі смела, як у даўнія часы, і заклікалі народ да супраціўлення. Метады змагання хрысціянства з язычніцтвам наглядна паўстаюць у сутыкненні наўгародскага князя Глеба Святаславіча з прадказальнікам, які прыйшоў у горад і пачаў лаяць новую веру. Народ, ахвотна слухаючы вешчуна, наважыўся забіць біскупа і папоў. Глеб і яго дружына сталі на абарону святароў, наўгародцы далучыліся да прадракальніка — выспявала бітва. Тады Глеб схаваў пад феразь сякеру, падышоў да вешчуна і спытаў: «Ці ведаеш, што будзе з аўтра ранкам ці ўвечары?» — «Ведаю ўсё», — быў горды адказ. «А ці ведаеш, — спытаў князь, — што будзе зараз?» — «Зараз, — прастадушна адказаў прарок, — я зраблю цуд». Аднак ён памыліўся, бо князь Глеб дастаў сякеру і забіў яго.

Вешчуноў не толькі секлі, іх кідалі мядзведзям, палілі на вогнішчах. Так, у Ноўгарадзе, у 1227 годзе, гэта значыць амаль праз дзвесце пяцьдзесят гадоў пасля хрышчэння Русі, спалілі чатырох прадказальнікаў разам. Не лепшымі былі справы на Беларусі. Першае біскупства — Полацкае — з'явілася ў 1105 годзе, Тураўскае заснавана ў 1114-ым. Усяслаў-Чарадзеі, хоць і пабудаваў Сафію, сам быў язычнікам. На землях усёй Русі да сярэдзіны XI стагоддзя налічвалася толькі дваццаць цэркваў. На Беларусі хрысціянізацыя крыху прасунулася наперад у XII стагоддзі, але цэрквы будаваліся толькі ў гарадах, ды і не ва ўсіх. Сельская мясцовасць царкоўнага будаўніцтва наогул не ведала. Адзінае выключэнне — вёска

Купяцічы пад Пінскам. Шырокая хрысціянізацыя па сутнасці пачалася пад канец XIII стагоддзя, калі на землях Беларусі шукалі прытулак пасля Батыева нашэсця ўце качы з рускіх і ўкраінскіх гарадоў. Ратавалася, зразумела, і духавенства. Але моцная праваслаўная традыцыя была створана толькі ў некаторых асяродках. Па-за іх межамі ўсё заставалася па-ранейшаму. Гвалт не дапамагаў. Пра насілле, якое спадарожнічала хрысціянізацыі, добра сведчыць народная прыкмета, што сустрэча з папам, манахам пагражае бядой. Поп, чарнарызец успрымаўся не проста як рэлігійныя чужынцы, але як ворагі, з'яўленне якіх прыводзіць да бедстваў і з'якімі, каб пазбегнуць няшчасця (бізуна, штрафу, рабунку), лепш не звязвацца. Выпрацавалася раздвоенасць паводзін: хрысціліся, хадзілі ў царкву, але больш верылі сваім родным старым багам. Паказальна, што памяць пра Пяруна, яго імя, боязь перад ім захоўваліся да нядаўняга часу. Іншым бажствам пашчасціла менш, бо яны ўвасаблялі сілы не з такімі яркімі і грознымі праявамі, як гром і маланка.

Вярхоўным бажствам славян быў Род (а яшчэ раней — Дый, Дзіў) — бог неба, прабацька ўсяго — і свету, і багоў, і людзей. Пануючая яго роля праглядаецца і ў славянскай лексіцы: прырода, радзіць, ураджай, парода, радзіма, родны, ражданіца (лёс).

Тымі ж якасцямі, што і Род, надзяляўся Сварог. Яго вытворнымі (дзяцямі — Сварожычамі) былі сонца і агонь. Бог сонца — Дажбог — выступаў і пад іншымі назвамі, у якіх адчуваліся ці яго тэрытарыяльнае, племянное паходжанне (напрыклад, стэпавае — конны бог Хорс) ці асаблівасці культувага разумення: Ярыла — бог урадлівасці. На Ярыліну ноч прыходзіліся оргіястычныя рытуалы (як высме йвалі рускія хрысціянскія аўтары: «отрокам осквернение, девам растление»). Пра салярны сэнс Ярылы гаворыць тое, што выведзена гэтае імя са старажытнага абазначэння года — рок — поўнага абароту сонца. Гэты бог уяўляўся малайцом у белай вопратцы на белым кані; у адной ягонай руцэ чалавечы чэрап, у другой — пук каласоў. Ярыла на сваім кані ездзіць па нівах, глядзіць жыты; ён бог урадлівасці, апладняе зямлю, ад яго я р ы ц ц а з я м л я , ё н д а е ж ы ц ц ё х л е б у , ураджаю. Яшчэ адзін з яго клопатаў — прыносіць дзяцей. Але Ярыла — і бог пажадлівасці, ён распяляе юр, цялесны запал. У беларусаў на гэтае свята самую прыгожую дзяўчыну апраналі Ярылай, садзілі на каня, вадзілі па вёсцы, вакол яе гулялі і пелі.

Бажаством сонца ў славян, у прыватнасці ў беларусаў, выступала таксама Каляда. Свята гэтае (звалася яшчэ Божык, Божыч) прыходзілася на зімні сонцаварот. Святкуюць яго і сёння. Старыя калядныя песні данеслі да нас мелодыі тысячагадовай даўнасці. Цяжка сказаць, якая назва больш позная — Каляда ці Божыч. Пе ршым славянскім словам, якое абазначала бога, было Дыў; яно брала пачатак ў індаеўрапейскай моўнай агульнасці. Каля тысячагоддзя да новай эры ўвайшло ў славянскія мовы з іранскай — бог. Слова гасподзь было запазычана ў готаў ужо ў новую эру — у III — IV ст а г о д д з я х . Б е л а р у с к а я к а л я д н а я абраднасць захавалася амаль што без змен. Да месца сказаць, зімнія святы адражэння сонца адзначалі ўсе еўрапейскія народы. Наогул салярныя святкаванні аднолькавыя і па часе і па сутнасці абрадаў па ўсёй Еўропе.

На Беларусі яшчэ ў мінулым стагоддзі захоўваліся магічныя абрады, прызнача- ныя забяспечыць ураджай наступнага года, менавіта ў калядны час. На каляды па дварах хадзілі калядоўнікі, вадзілі з сабой «казла» ці «казу», «бусла», «мядзведзя». Абраналіся калядоўнікі і ў воўчыя скуры, што абазначала ваўкалакаў — пярэварат- няў. Вобраз гэты вельмі старажытны, ён узнік, пэўна, яшчэ ў палеаліт — 30-35 тысяч гадоў назад. Ваўкалак прысутнічае ў беларускіх вераваннях і казках. Стаць ім няцяж-ка: варта ўваткнуць у пень лязам дагары нож і перакуліцца над ім.

Калядаванне ме ла распрацаваную абраднасць, і не дарэмна, відаць, сцвярджаюць некаторыя даследчыкі, што раней яно лічылася формай чарадзейства. Калядоўнікамі ў старажытнасці былі вяшчуны; гэтым тлумачыцца і прысутнасць у абрадзе «казла». Згодна з вераваннямі і абрадамі, «казёл», «каза» паміралі і адраджаліся, што ў язычніцкім разуменні адпавядала смерці бажаства сонца і яго аднаўленню, наогул аднаўленню жывародзячай сілы. Казёл, каза ў гэтым рытуале выступалі духам ураджаю, жыта, уваскрэсенне яго абяцала ўраджай у новым сонечным годзе. У беларускіх калядках так і пяецца:

Дзе казёл ходзіць, Там жыта родзіць. Дзе казёл хвастом, Там жыта

кустом. Дзе казёл нагою, Там жыта капою. Дзе казёл рагамі, Там жыта стагамі.

Ці: Дзе каза рогам, Там жыта стогам. Дзе каза не ходзіць, Там жыта не родзіць. Казёл прысутнічае і ў абраднасці дажынак, калі з апошняга пука каласоў «завівалі бараду» духу жыта Жыценю — казлападобнай істоце: некалькі каласоў перавязвалі чырвонай стужкай, побач клалі хлеб-соль, пелі жніўныя песні.

Гуканне добрых духаў складала сутнасць большасці язычніцкіх святкаванняў; асаблівае месца сярод іх займаў вялікдзень — вясенняе свята, прысвечанае сонцу, ажыванню прыроды пасля смерці — зімовага сну. Хрысціянства перакрыла яго пасхай, але на Беларусі ў адрозненне ад іншых славянскіх народаў захаваліся старажытныя абрады, што называюцца валачобнымі. Валачобнікі апрадаліся пад «багоў», хадзілі па дварах, пяючы святочныя, рытуальныя песні. Дарункі, якімі гаспадары адплочвалі іх дружыне, у старажытнасці лічыліся, мусіць, ахвяраю, якую ўручалі валачобнікам - вешчунам, што здзяйснялі сувязь з багамі. Якому бажавству пакланяліся на вялікдзень — невядома. Хоць гэта і было свята сонца, але вялікае свяціла з'яўлялася пад рознымі імёнамі, якія адлюстроўвалі яго разнастайныя функцыі ці магчымасці ў розную пару года: узімку — Каляда, на пачатку лета — Ярыла, на летні сонцаварот — Купала. Культ сонца — самы старажытны, ён — прыналежнасць усіх рэлігій, нават самых прымітыўных. Сімвалічным відарысам сонца былі круг, крыж, круг з кропкай, круг з крыжам, круг с шасцю спіцамі (так званае «кола Юпіцера»), кола. Невыпадкова ў беларускіх вёсках, запрашаючы на жыхарства каля хаты бусла — святую птушку, на дрэва, вызначанае пад гняздо, устанаўлівалі кола. Яно, як і грамавы знак, абяцала сядзібе ўдачу і ахову ад Пяруна.

Шмат чаго згубілася пад хрысціянскімі напластаваннямі, імёны Сварога і Дажбога выветрыліся з народнай памяці, а Каляда, Купала і некаторыя іншыя засталіся. Гэта тлумачыцца тым, што засталіся ў памяці, у паданні, у спрошчаным абрадзе тыя багі і духі, якія былі мацней звязаны з практычнымі клопатамі насельніцтва, што жыло ад зямлі. Багі ж вышэйшай ступені, не абходныя ране й для тлумачэння светабудовы, адышлі пад націскам ваяўнічага хрысціянства і забыліся.

Для захавання і шырокага ўжытку імёнаў вышэйшых багоў патрабавалася спецыяльнае саслоўе, рэлігійная эліта, прызначаная працягваць культурную традыцыю. Са знішчэннем гэтага саслоўя зніклі і набытыя ім веды, створаная карціна свету, яго генезісу. Засталася толькі тое, што было набыткам кожнага і датычылася непасрэднага боку жыцця. У беларусаў, як і ў іншых усходнеславянскіх народаў, за выкананнем большасці абрадаў сачыў старэйшы ў сям'і, ён з'яўляўся, калі можна так выказацца, вешчуном, і спецыяльны храм ці капішча не патрабаваліся. Такім храмам станавіўся свой дом, сваё поле, крыніца, якая паіла сям'ю, бліжэйшы лес, рака. Сумесь язычніцкай даўніны і хрысціянскіх новаўводзін цалкам задавальвала сціплыя сакральныя патрэбы вясковага жыхара.

Хрысціянства давала скразную і ясную карціну стварэння свету, якую няцяжка было зразумець і прыняць сярэдняму, непатрабавальнаму, прастадушнаму языч- ніку. Але сёе-тое, што супярэчыла яго здароваму сэнсу, вопыту адносін у грамадстве, народ у большасці сваёй не прыняў. Так, не ўсталывалася ў народнай свядомасці ідэя аб тым, што жыццё кожнага асобнага чалавека дадуе цца богам, што бог сочыць за кожным сваім стварэннем, а дараванне жыцця, быдця на гэтым свеце патрабуе шчырай падзякі. Жыццё чалавека разумелася як самастойнае і аддзела ленае ад задумы бажаства. Багоў трэба было задобрываць, каб не рабілі шкоды, і аддзячваць, калі не нашкодзілі ці дапамаглі, але ў дакладна акрэсленыя дні. У іншы ж час гэтыя багі быццам не існавалі, ранішнія і вячэрнія малітвы для іх проста не ме лі сэнсу. Адносіны да жыцця «Як будзе — так будзе!» з народнага характару не вытравіліся. Аднак новая карціна светастварэння перамагла неабходнасць у язычніцкіх багах-прабацьках.

Невядомая язычніцтву ідэя замагільнай аддзякі, будучага ўваскрэсення закланіла язычніцкіх багоў замагільнага свету і смерці. Язычніцкі вобраз трызны, памінак захаваўся, але «выканаўцы» смерці, пераемнікі душ, гаспадары замагільнага свету былі выкінуты з падання ці змяніліся ў сімваліцы. Немалую ролю тут адыграў хрысціянскі абрад пахавання — у дамавіне, у зямлю. Да хрышчэння ў нашых продкаў практыкавалася галоўным чынам крэмацыя; пахаванне мёртвых у зямлю — скіфскага паходжання, і чым далей на Поўнач, тым сустракалася радзей. Новы абрад вымушана захаваў з ранейшага галашэнні і памінкі, гэта значыць тое, ад чаго адмовіцца народ не мог. Але язычніцкія багі адышлі ў мінулае. Так, той групай жыхарства Беларусі, што паліла нябожчыкаў, забыўся Зніч — бог пахавальнага агню. Нека торыя даследчыкі выказвалі думку, быццам бога з імем Зніч не было, што гэта паэтычная выдумка. Існаванне ж яго пацвярджаецца лексічна: у беларускай мове ёсць дзеяслоў — знікаць; знічамі называюцца памінальныя свечкі на магілах, гэта значыць, магільны агеньчык; зорка, якая падае, мае найменне знічка. У нашага народа зберагаецца вераванне, што зоркі на небе — знакі жывых душ: дзіця нараджаецца, і бог (Род? Сварог?) запальвае зорку; чалавек памірае, і бог яго зорку гасіць, яна згарае; знічка нясецца па небе ў адвечны змрок — чыясьці душа адышла. Зніч загасіў агонь жыцця.

Старадаўні звычай запальваць на могілках агні не пакідае месца сумнівам у існаванні язычніцкага бажаства, якое вяршэнствавала канкрэтна над пахаваль- ным агнём. Магчыма, ён аддзяліўся ад галоўнага бога агню, якому раней ахвяравалі. Прынясенне ахвяры праз вогнішча, спаленне, мела старадаўнія карані і ўмацавалася ў сістэме мыслення. Сувязь агню і ахвяры з небам, станоўчыя адносіны нябёсаў, вышэйшых багоў да ахвярнага вогнішча прысутнічалі ў свядо масці чалавека нават у XVIII стагоддзі. Напрыклад, спаленне вядзьмарак у сярэднявечча знаходзілася ў яўнай сувязі са старажытнымі поглядамі на богаўгоднасць такой ахвяры, калі дзеля ласкі божай аддаецца агню вораг. Гэта было не проста пакаранне смерцю, тут прысутнічаў рэлігійны момант: чалавечай ахвярай імкнуліся схіліць да сябе

вярхоўнае бажаство, давесці яму сваю стараннасць, заручыцца міласцю і заступніцтвам. Ахвяра праз агонь практыкавалася па ўсёй Еўропе. Разбойнікам адсякалі галовы, іх тапілі, вешалі, клалі на кол; да с п а л е н н я а с у д ж а л і т о л ь к і ератыкоў, іншаверцаў, богаадступнікаў. У агні загінуў пратапоп Авакум. Такую ж кару прызначыў сейм Рэчы Паспалітай мысліцелю і атэісту Казіміру Лышчынскаму ў 1689 годзе. У Пецярбургу адно з апошніх афіцыйных спаленняў адбылося ў 1714 годзе. Пахавальны агонь, зразумела, меў іншы характар, чым ахвярны, і тут выконваў сваю справу бог «спецыялізаваны» — у нашым рэгіёне ім быў Зніч.

Пахаванне ў беларусаў называлася х а ў т у р ы і м е л а с к л а д а н у ю а б р а д н а с ц ь , якая адлюстроўвала позірк на жыццё душы. Нашыя продкі былі ўпэўнены, што пасля смерці цела душа застаецца жыць, адлятае ў вырай, у «трыдзевятае царства», у рай. Але спачатку яна пільна назірае, як з ёй развітваюцца — ці сумуюць; адсюль пайшлі рытуальныя галашэнні, якія не столькі выказвалі шчырасць пачуццяў, колькі запэўнівалі, што гора не мае мяжы, каб душа набыла правы з'явіцца перад багамі ў арэоле дабрадзейнасці. У выпадку абыякавых, ціхих праводзін душа раззлужаецца і будзе помсціць. Абавязковымі для пахавальнага абраду лічыліся памінкі, на якіх душа гаксама прысутнічала і сачыла, што і як пра яе гавораць.

Наогул да культуры продкаў беларусы ставіліся ўважліва, святкаванні ў іхні гонар адбываліся некалькі разоў на год. Найбольш значнымі з іх былі восеньскія дзяды. Гэта дні, калі выконваліся абрады; але так называліся і душы продкаў, незалежна ад узросту, у якім чалавек пакідаў гэты свет; і стогадовы стары і немаўлятка становіліся для жывых дзядамі. Дваццаць шостага кастрычніка дзяды прыходзілі ў хату да сваіх родных, дзе іх ужо чакалі,— дзверы ці вокны былі адчынены, святочны стол прагінаўся ад добрай ежы, на ім стаяла для дзядоў чарка і пачастунак. Пра з'яўленне іх падказвалі розныя прыкметы — уляцела восеньская мушка, пачуўся ў цішыні скрып — значыць, дзяды прыйшлі, чакаюць успамінаў пра сябе, размовы, частавання. Увечары людзі ішлі на могілкі, запальвалі на магілах агні. Дзе знаходзіліся душы ў звычайны час, якому бажаству падначальваліся — застаецца невядомым. Калі Зніч прымаў душы і быў іхнім заступнікам, дык ён як бог пахавальнага агню пасылаў іх на неба, адкуль паходзіў сам.

Але нітку чалавечага жыцця абрываў не Зніч, гэтым займалася бажаство смерці — Яга, ці ў больш звычайнай нам казачнай назве — Баба-Яга. Паказальна, што аднакарэннае слова «ягла» азначае мерцвячыну. Баба-Яга выступала ў абліччы агіднай старой, якая носіцца ў драўлянай ступе і памялом замятае сляды. У яе пачварна тырчаць косці, нос — крукам, валасы вісяць патламі; хто яе ўбачыць — знямее, да каго яна дакранецца — памрэ. Поезд чарцей, які возіць Бабу-Ягу над зямлёй,— гэта хутчэй з паэтыкі пазнейшага часу, хоць, паводле старажытных вераванняў, Баба-Яга падпарадкоўвалася ўсе злыя духі. Казачныя сюжэты, дзе з Бабай-Ягой змагаецца волат (прыезджае менавіта ў яе жыллё), падманвае старую, нават карыстаецца яе падтрымкай, выяўляюць спрадвечнае жаданне чалавека пераадолець страх смерці, перамагчы

няўмольную знішчальніцу жывога. Ва ўсходніх славян меліся капішчы Ягі; абраднасць, прысвеча ная ёй, уключала спаленне чучала смерці, прынясенне ахвяр, каб улашчыць Кашчавую, накарміць яе ахвярным мясам, адаслаць у другую мясцовасць.

Прызначэнне і роля некаторых язычніцкіх багоў шмат у чым застаюцца цьмянымі. Напрыклад, паўтараста гадоў быў загадкай бог, на званы ў Лаўрэнцьеўскім летапісе Сымарглам. У шэрагу павучанняў супраць язычніцтва ягонае імя нават пісалася раздельна: «Сым і Рьгл» ці «Сым і Ерьглз». Багата прыкладвалася намаганняў, каб прасякнуць у таямніцу гэтых, пакрытых змокам невядомасці імёнаў, шмат прыдумоўвалася вытанчаных гіпотэзаў аб іх прызначэнні. І ўсе — памылковыя. Толькі ў трыццатых гадах нашага стагоддзя з'явілася праца, якая зняла з Сымаргла покрыва тайны. Аказалася, што назва Сымаргл — славянская калька з іранскага Сэнмурв (Сымургл). Уяўляўся гэты бог у выглядзе крылатай сабакі ці барса, а функцыяй сваёй ён меў вартаванне свяшчэннага прадрэва, ад якога пайшлі ўсе расліны, ахову Добра і Жыцця. Пазней Сымаргл стаў і ахавальнікам скарбаў.

Загадкавай здавалася і ўпамнутая ў летапісах услед за Сымарглам багіня Мокаш. Чаму Уладзімір увёў яе ў Пантэон, якія плямёны пакланяліся Мокашы, што яна ўвасабляла — не зусім ясна. На рускай поўначы праглядваецца сувязь Мокашы зпрадзеннем, ільнаводствам. Як сведчыць тутэйшае паданне, гэта багіня — невідзімка, голас яе можна пачуць у гудзенні верацяна. Лічыцца, што Мокаш з распаўсюджаннем хрысціянства саступіла сваё месца Параскеве-Пятніцы, якой прысвячалі першы сноп ільну, тканыя ручнікі.

У чэхаў Мокаш лічылася бажаством дажджу, вады, навальніцы. У такім шырокім разуме нні яна бліжэй да старажытнага бажаства, якое сімвалізуе пладаносны жаночы пачатак. Цесная сувязь Мокашы з вадой бачная і ў мове па мноству аднакарэнных слоў.

Мізэрнасць звестак аб некаторых бажаствах нашай язычніцкай стара жытнасці, пераход іх у паэтычныя вобразы народнай песеннай паэзіі не даюць сур'ёзным даследчыкам падставы гаварыць пра іх «рэальнае» існаванне з цвёрдай упэўне насцю. Напрыклад, Ладу (вядомую больш па песеннаму прыпеву «Ой, Лада! Лада!») некаторыя даследчыкі лічылі выдумкай тых, хто бачыў за гэтым імем багіню любові і згоды і дапускаў, што яна нарадзіла боскую пару — Лель і Палель, якая апякуе закаханых. Але ёсць думка, што Лада і Ладэ — імёны нябеснай пары — Сонца і Месяца. Раней з Месяцам звязвалася бажаства мужчынскага роду, таму думка пра мужа і жонку небажы- хароў зусім праўдападобная. У беларусаў агульнаславянскаму бажаству Ладзе адпавядаў ці дапаўняў яго з абмежаванай функцыяй перадвясельнага бажка кахання і весялосці Любмел ці Любіч, Любчык.

Такі ж недавер, і больш таго, адмаўленне выклікаў бог Пераплут.

Ён са сваім ва ўсе эпохі «сучасным» імем здаваўся прамой містыфікацыяй: тут калі ласка і «плут» і яшчэ прыстаўка «пера», якая азначае лішак схільнасцей і жаданняў да справы, множнасць гэтых спраў. Аказа- лася, аднак, што быў такі

бог, менавіта Пераплут — бог балявання, п'янай бяседы, гульняў, песняў, штукарства.

У сферу паэтычнай вобразнасці перайшлі не вельмі даўно і так званыя дэмань — антрапаморфныя духі ле су, вады, балота, ноля, хаты, хвароб, бедстваў і г. д. У адрозненне ад багоў духі моцна захоўваліся ў вусным (сямейным) паданні. Два пачаткі свету, дуалізм яго, усвядомлены ў парах — Святло і Цемра, Поўдзень і Поўнач, Жыццё і Смерць, Дабро і Зло,— адлюстраваліся і ў размежаванні духаў на добрых і злых, на прыхільных да чалавека і непрыязных да яго.

Добрым духам — русалкам, звязаным са стыхіяй вады і з расліннасцю, прысвячаліся вясёлыя святы, наогул увесь чэрвень праходзіў, можна мовіць, пад іх знакам. Добрымі духамі былі ражаніцы, якія ўвасаблялі жаночы пладаносны пачатак і апякалі роды. Да добрых належаў і Жыцень (інакш — Ббгач, Спарыш, Рай) — дух урадлівасці, які адорваў за клопат пра поле. Не злымі ўяўляліся духі дома, лесу, лугоў. Дамавік генетычна паходзіў ад старадаўняга радавога бога Рода, Шчура (Прашчура). Ён бачыўся маленькім дзедам, што ахоўвае хату і маёмасць, сочыць за дабрабытам сям'і, усё пра кожнага ведае. Дамавік — абавязковы ўдзельнік усіх хатніх падзей і святаў, на якія, адпаведна абраду, запрашаўся. Гаспадар лесу — лесавік — уяўляўся іс тотай вялікага росту і сілы. Буралом у лесе — ягоная праца. Ён — жартаўнік і штукар — пужае людзей рогатам, прымушае блукаць. Лесавіка задобрывалі пачастункамі, якія пакідалі на лясных ростанях.

Злыя духі — нёжыць — мелі сваю іерархію; сярод іх былі стварэнні асаблівай сілы і ўніверсальных здольнасцей да ліха — крывасмокі, што ўвасаблялі самае старажытнае разуменне злога пачатку, чорт, ведзьмы, злыдні. Але існавалі і злыя духі абмежаванага дзеяння: Трасца (Хунда) наводзіла ліхаманку, начніцы даймалі дзяцей хваробамі, Мара дапякала чалавеку страшнымі снамі. Паводле старых вераванняў, разгул ведзьмаў, ваўкалакаў прыпадаў на Купальскую ноч, тады ж аддавалася штукарскаму свайму занятку і ўся нёжыць — вадзянікі, лесавікі, дамавікі, палявікі. У Заходняй Еўропе верылі, што ведзьмы спраўлялі свой шабаш на Вальпургіеву ноч (ноч на 1 мая). Гэты час лічыўся найлепшым для выгнання вядзьмарак і наогул чарадзейных сіл. Другі перыяд вядзьмарскага разгулу прыходзіўся на калядныя тыдні — з 25 снежня па 7 студзеня. Тады ж была і самая зручная пара для гадання пра лёс.

Хрысціянства вырасла на язычніцкіх рэлігіях, увабрала ў сябе распрацаваныя імі ідэі, трасфармавала іхнія абраднасці. Магію, асабліва астралагічны яе раздзел, глыбока засвоілі халдзеі. Назіранні за начным не басхілам, культ свяцілаў, узаемасувязь чалавечых лёсаў і ўчынкаў з сістэмамі зоркавага свету ад халдзеяў перайшлі да сірыйцаў, а потым да грэкаў, рымлян і арабаў і ў спрошчаным выглядзе да славян. Магія спрадвечна падзялялася адпаведна двум пачаткам — светламу і цёмнаму. У старажытнаперсідскім светапоглядзе гэтыя два пачаткі персаніфікаваліся: існавалі дух святла — Армузда і дух цемры — Арымана. Адсюль і пайшлі белая (звернутая да добрых

духаў) і чорная (да злых) магіі. Хрысціянства выпрацавала не проста адмоўныя, а варожыя адносіны да чорных магаў, чарнакніжнікаў, і ўвыніку — да кніжнікаў. Гэтыя адносіны старанна прывіваліся народу, і калі царкве патрабавалася, яна нацкоўвала натоўп на нежаданных ёй людзей: большай часткай гэта былі вучоныя, інакш кажучы, кніжнікі. У чарнакніжжы, напрыклад, абвінавачваліся Іван Фё дараў і Пё тр Мсціславе ц, заснавальнікі друкарні ў Маскве; друкарню разграміў і спаліў не вуцкі натоўп, які разумеў друкаваную кнігу як «сатанінскую» выдумку.

Існавала ва ўсходне славянскім язычніцтве і містыка лічбаў, праўда, даволі абмежаваная. Сакральнае значэнне мела лічба 4, якая абазначала чатыры бакі свету, яго сэнсавыя амонімныя пары: Усход — Захад, Поўнач — Поўдзень, ці інакш: Узыход — Захад сонца, Царства холаду і смерці — Рай (Вырай). Лічба 4 паказвала і бакі поля, і рухі, неабходныя для яго апрацоўкі: прамы і зваротны рух плугам, папярочныя хады бараной. Лічба 7 акрэслівала чвэрць месяца, а таксама колькасць зорак у самым вялікім сузор'і — Вазку (Вялікай Мядзведзіцы). Сакральны сэнс надаваўся і лічбе 9 — ліку месяцаў жыцця чалавека ў лоне мацеры. Колькасць месяцаў, што жарабя знаходзіцца ў чэраве кабылы, адбілася на шанаванні лічбы 12. Тое адчуванне нашых продкаў назаўсёды замацавалася ў каляндары. Глыбокія рас- працоўкі ў матэматычнай містыцы зрабілі піфагарыйцы, але гэта зноў жа эпоха язычніцтва: ад Піфагора да Хрыста пяцьсот гадоў.

Язычніцтва засвоіла слова, стварыла стойкія формулы моўнага рытуалу. Сакральнае выказванне не з'яўлялася ўдзелам выбраных, яно належала народу. Кожны галава сям'і валодаў такімі канонамі; практычна ён быў самастойны ў цырыманіяльным дзеянні і ўносіў асабісты момант у трактоўку рэлігійнага веравання. Інакш кажучы, у нашых продкаў складваліся суб'ектыўныя адносіны з бажаннямі, што надало пэўны містычны змест духоўнаму жыццю і народнаму характару наогул. Духоўнага рацыяналізму нашы продкі не ведалі.

На слове (мове) маецца неабходнасць спыніцца. Слова належала да таго невялікага шэрагу з'яў, якія адвечна, з самага пачатку існавання чалавека, прызнаваліся асаблівымі, недаступнымі разуменню, надзеленымі «незямной» сілай, дзіўнымі. Недарэмна Дзіў, Дый, быў галоўным бажанствам у славянскай язычніцкай суполцы багоў. Слова, па ўяўленнях нашых продкаў, мела вялікую сілу, ніколькі не меншую, калі не большую, чым іншыя « дзіўныя» з'явы: вада (кроў), агонь, зямля, дрэва, камень, татэмныя звяры — змяя, тур. Слова дзейнічала і на адлегласці, і жыло ў часе. Замова як выказванне сілы духу здымала ці наводзіла хваробу; слова вешчуна, ведзьмара, чарадзея адкрывала прышласць, магло прынесці бяду ці пазбавіць ад яе. Слова было абавязковай умовай сувязі с бажанствам, той таямнічай сілай, без удзелу якой не здзяйсняўся ніводзін абрад. Менавіта таму так моцна абавязвала клятва, а клятвапарушэнне расцэньвалася як адзін з найцяжэйшых праступкаў. Чалавек, абяцаючы нешта зрабіць ці чагосьці не рабіць, прыбаўляў: «Клянуся!» і стараўся выканаць абяцанне, якіх бы выдаткаў гэта яму не каштавала.

Уяўленне пра гонар, што і ў сённяшнім грамадстве дапасоўваюць да вернасці слову, з'яўляецца адбіткам богабоязі нашых продкаў.

Клятва звычайна суправаджалася дадатковымі дзеяннямі, што гарантавала яе выкананне, часце яна замацоўвалася крывёй. Напрыклад, у 1351 годзе брэсцкі князь Кейстут, саўладальнік Вялікага княства Літоўскага, пад час вайны з

венграмі трапіў у акружэнне і быў вымушаны весці з праціўнікам перагаворы. Кароль Людовік Венгерскі прапанаваў яму каранаванне каралеўскай каронай і дапамогу супраць крыжакоў; узамен жа ад Кейстута патрабавалася замірыцца з Венгрыяй і Польшчай, не адваёўваць захопленыя імі землі. Кейстут, падпарадкоўваючыся цяжкім абставінам, згадзіўся. Ён быў язычнікам, і для сцвярджэння згоднага слова яго вымусілі выканаць адпаведны абрад. Вось як пра гэта сведчаць відавочцы. На вачах усяго венгерскага войска перад шатром Людовіка ўкапалі два слупы, да якіх прывязалі рудога вала. Кейстут падышоў да яго і паласануў нажом па шыі. Хлынула кроў; князь і яго блізкае акружэнне мазалі гэтай крывёй рукі і твар. Потым валу адсе клі галаву; Кейстут і ягоныя людзі тройчы прайшлі па лужыне крыві паміж галавой і тулавам,

што абазначала: няхай вы будзеце так па нашай крыві хадзіць, калі мы парушым сваю клятву. Супакоеныя венгры аслабілі пільнасць, і, скарыстаўшыся гэтым, палкі Кейстута ў тую ж ноч зняліся і пайшлі, забыўшыся на прысягу.

Можна меркаваць, што неабходнасць адступлення ад клятвы патрабавала выпрацоўкі нейкага прабачальнага сэнсу. Пэўна, слова, дадзенае чужынцу, які жыў пад іншым богам, не мела той сілы, як слова аднаверцу. Не кранаючы маральны бок пытання, адзначым толькі яго распрацаванасць, пагоджанасць з няпростымі ўмовамі быцця. Слова і бажанне, якому яно прысвячалася, звязаны не прымітыўна; сувязь гнуткая, формулы ёмістыя, імі можна апераваць, яны з унутраным сакрэтам, што дазваляе пазбегнуць боскай пошты.

Абогатоворным пачаткам жыцця са старажытных часоў была вада. Магія і сімволіка, звязаныя з ёй, маюць даўняе паходжанне. "У прамой залежнасці ад міфалагічных уяўленняў аб вадзе Фалес — адзін з пачынальнікаў грэчаскай філасофіі — лічыў вадзі першаэлементам, ад якога пайшло ўсё існае. Вада існавала спрадвеку. З яе ўзнік глей, з глею нарадзіўся двухполы змей Хронас, а потым — эфір, хаос, змрок. Хронас адклаў у іх яйка, апошняе раскалолася і стварыла неба і зямлю.

Вільгаць (вада) жыццёвай сілы чалавека — галаўны і касцявы мозг. Вільгаць дрэў (бярозавы сок, напрыклад) лічылася іх жыццёвай сілай; асаблівую сілу мела віно («вынятая», «выцягнутая» душа хлеба, мёду і г. д.). Таму выкарыстанне гэтага напітку мела магічны характар, ва ўсялякім выпадку на пачатку яго адкрыцця. Такія адносіны да віна захаваліся і ў хрысціянскай царкве (царкоўнае віно ператвораецца ў кроў Хрыстова пры еўхарыстыі).

Ва ўсходніх славян, у прыватнасці на беларускіх землях, крыніцы і студні зваліся «прошчамі», бо ў іх прасілі даравання за магчымыя грахі, спадзяваліся

на дапамогу духаў, што там жылі. Магія вады ўключала абрадавыя купанні, абмыванне ў расе, кіданне ў раку чучала ў, вяскоў у купальскую ноч, гаданне па чары з вадой (чарадзеяства); добрым духам вады — русалкам — прысвячаліся шматдзёныя святы, што зваліся русалле м. У ахвяру прыносілі птушак «Убогая куряты, яже на жертву идолам режутся, иныи в водах потопляемы суть»,— апавядае старажытнае сведчанне. Каля вады па звычаю выкрадалі нявесту; наогул шмат чаго з вясельнага рытуалу звязана з вадой: «...водят невесту на воду, даюче замуж, и чашу пияють бесом, и кольца мечють в воду и поясы».

З шанаваннем вады спалучалася павага да вужа — бясшкоднай змяі, якая ахоўвае ваду. Існавалі восеньскія і вясельныя вужыныя святы, дапасаваныя да адыходу вужоў у спячку і абуджэння іх з пачаткам таяння снягоў. Паўзуна трьгмалі ў хаце, частавалі малаком. Вуж лічыўся для сям'і нечым накштальцам дамавіка, крыўдаванне яго цягнула за сабой няласку. У сувязі з вужыным культам знаходзілася шанаванне па параці, якая для гадзюк была любімым прытулкам. Ядавітыя змеі лічыліся ахоўніцамі скарбаў.

Вобраз вады зліваўся з вобразам крыві, а кроў, па спрадвечных паняццях, успрымалася як духоўная існасць жывога, яна — сімвал духа. Таму кроў ахвярных жывёлін — казла, пеўня, быка — прысвячалі бажствам, ёю прычашчаліся да бажства. Такі ж сэнс у хрысціянскай сімволіцы надаваўся і крыві Ісуса.

Каменныя і драўляныя прылады паважаліся як сродкі абароны і забойства. Жазло военачальніка, трансфармаванае з кап'я, кій вешчуна, чарадзея, старэйшыны, потым — біскула, папы, патрыярха, перайначаны з кароткай дзіды, сталі сімвалам адпаведнай улады. Магічнае значэнне смяротнай зброі мела кульба Бабы-Ягі.

Яшчэ ў XVII стагоддзі свае поспехі ў выкараненні язычніцкіх перажыткаў царква лічыла недавальняючымі. Аб распаўсюджанасці гэтых перажыткаў даюць уяўленне некаторыя дакументы. Найбольш паказальным з іх з'яўляецца царскі ўказ Аляксея Міхайлавіча, які «выкрывае» язычніцтва на рускіх землях: «...а иныи люди тех чародеев и волхвов и богомерзских баб в дом к себе призывают и к малым детям, и те волхвы над больными и над младенцы чинят всякое бесовское волхование и от правоверия православных кре стьян отлучают; да в городах же и уездах от прелестников и от малоумных людей де лае тся бе совское сонмище, сходятся многие люди мужского и женского полу по зорям и в ночи чародействуют, с солнчного схода первого дни луны смотрят и огромное громление на реках и в озерах купаются, чают себе от того здравия, и с серебра умываются, и медведи водят и с собачками пляшут, и зерню и карты и шахматы ин лоды гами играют и чинят бесчинное скакание и плясание, и поют бесовские песни, а на святой недели жонки и девки на досках скачут, а о Рождестве Христове и до Богоявленьева дня сходятся мужского и женского полу многие люди в бесовское сонмигде, по дьявольской прелести, во многое бесовское действо, играют во всякие бе совские игры; а в наведе рие Рождества Христова, и Васильева дня, и Богоявленья Господня

клички бе совскне кличут, Коледу и Таусень и Плуту; и многие человецы, не разумьем, веруют в сон, и во встречу, и в полаз, и в птичий грай, и загадки загадывают, и сказки сказывают не былые, и празднословием и смехотворением и кощунанием души свои губят такими помраченными и бе законными делами, и накладывают на себя личины и платье скоморожское, меж себя нарядя бе совскую кобылку водят; и в таких позорищах своих многие люди в блуд впадывают и вне запною сме ртью погибают, и с качели многие убиваются до смерти... и уклоняются православные христиане к бесовским прелестям и ко пьянству, а отцов духовных, и по приходам попов, и учительных людей наказанья не слушают...»

Так было на руска-маскоўскіх землях; але яшчэ мацней «бесаўскія песні» і магічныя абрады трымаліся на Беларусі ўжо ў сілу таго, як гэта парадаксальна не гучыць, што тут існавалі дзве царквы — каталіцкая і праваслаўная, а потым да іх далучыліся пратэстанцкая і уніяцкая. Разам з такімі разгалінаваннямі хрысціян-скай рэлігіі не забывалася ў народзе і рэлігія язычніцкая, больш трывалая і надзейная. Бо па законах Вялікага княства Літоўскага кожны пан ці шляхціч сам вызначаў веру на сваіх землях. Жадалася яму быць праваслаўным, ён становіўся ім, але мог перайсці ва уніяцтва, ці ў каталіцтва, ці ў пратэстанства; па ягонай волі прыходзіў у вясковую царкву адпаведны святар.

Рэлігійная барацьба, распачатая ў XVI стагоддзі, насіла на Беларусі больш сацыяльны і нацыянальны, чым рэлігійны, характар. Язычніцкі стан народу. безумоўна, раздражняў клір; нават вялікія дзеячы культуры, выхаваныя на хрысціянстве,— Будны і Філіповіч выступалі супраць язычніцкай абраднасці. Але кардынальна змяніць справу ніхто не мог. Язычніцтва заставалася сямейнай, бытавой рэлігіяй сялянства. Гарадское жыццё больш садзейнічала разуменню хрысціянскага светапогляду, прасякненню ягонымі сэнсамі і сімволікай. Сялянская ж гаспадарка, поўная залежнасць селяніна ад прыроды, магутная сіла тысячагадовай традыцыі не схілялі прыняць хрысціянства цалкам. Галоўнай перашкодай сталася чу- жасць сімволікі — Іерусалім, Галгофа, Рым, Пілат, пустыні і Чырвонае мора, пальмавыя галінкі і рака Іардан, фарысеі і залаты цялец — усё гэта не паддавалася асэнсаванню, было далёкім, чужым, незразумелым. Наўрад ці ўсур'ёз мог успрымацца сімвал бязгрэшнага зачацця, які супярэчыў эмпірычнаму вопыту пакаленняў і цвярозаму погляду на неабходнасць мужчынскага пачатку. Быў створаны спецыяльны сімвал — ромб з кропкай пасярэдзіне, якім аздаблялі керамічныя фігуркі парадзіх. Ромб, падзелены крыжом на чатыры клеткі з чатырма кропкамі, з'яўляецца неад'емным элементам у беларускім нацыянальным арнаменце, такі знак абавязкова вышывалі на вясельных кашулях. Ён жа меў магічнае прызначэнне ў беларусаў пры пабудове новай хаты (аснова пад падмурак расчэрчвалася крыжападобна на чатыры часткі і на кожную ставіўся камень — усе з розных палёў). У адносінах да поля гэтае магічнае ідэаграма азначала «зямля, аплодненая семем жыта». Абстракцыя ж бязгрэшнага зачацця была чужой для язычніцкай міфалогіі.

Кара на крыжы, якая практыкавалася ў Рыме, не прымянялася ў славян і

наўрад ці магла ўспрымацца большымі пакутамі, чым кола, кол ці вогнішча. Хрысціянскі міф адносіў расплату за грахі, пакаранне злом за зло да замагільнага жыцця; доўга- цярпенне, ціхмянасць перад крыўдай ніколі не ўваходзілі ў шэраг ідэалаў язычніцтва. Але безабароннасць перад дужымі гэтага свету, перад трымаючымі ўладу вымушала прымаць з хрысціянства не ўзнёслы, а пакутлівы яго момант: «Хрыстос цярпеў і нам наказаў». Праўда, кожнаму цярпенню прыходзіць канец — пра гэта сведчаць сотні народных паўстанняў, заўсёдны ератычны рух, заўсё днае жаданне пе рамагчы лё с і абставіны. Тыш не менш царква добра папрацавала, каб прывіць кож-наму чалавеку пачуццё пакоры і боязі. Зразумела, зводзіць дзеянні царквы да адной такой функцыі нельга, але і забыцца пра гэты ідэалагічны клопат дзяржаўнай царквы немагчыма. Увага да душы рэдка ўзнімалася на ўзровень увагі да народа. Афіцыйная царква наўмысна не па- мятала, што Хрыстос загінуў за людзей, а не за дзяржаву ці ўладарную эліту.

Хрысціянства і нявольна, і свядома захавала шмат чаго з язычніцкай сімволікі. Чарадзейная сіла амулетаў, якія насілі на грудзях, перайшла на нагрудны крыж; пры гэтым чым вышэй быў ранг святара, тым большым і каштоўным крыжам ён аз- дабляўся. Заслужаныя іерархі маюць і па два і па тры крыжы. Шанаванне агню захавалася ў агенчыку лампы, якую запальваюць перад бажніцай. Сёння пярсцёнкі, кулоны, бранзалеты, пацеркі — ні што іншае, як язычніцкія перажыткі; продкі карысталіся імі для ахоўвання сябе ад варожых сіл. Наш час надаў ім эстэтычную функцыю.

Паколькі чалавек смяротны і мае пэўную патрэбу ў рэлігіі, дык увесь назапашаны вопыт рэлігійнага перажывання — і язычніцкага, і хрысціянскага — не можа знікнуць, ён выкарыстоўваецца кожным чалавекам у залежнасці ад народных і сямейных традыцый, адукацыі, выхавання і нейкім таямнічым чынам злучае далёкія і сённяшняе пакаленні.